

Kostel Nanebevzetí Panny Marie v Andělské Hoře (okr. Bruntál) a jeho renesanční podoba

Hana Dvorská - Dalibor Prix

Die Stadtkirche Mariae Himmelfahrt in Andělská Hora / Engelsberg bei Bruntál / Freudental wurde bald nach der Grundung der Engelsberger Bergstadt (um 1540) unter Bernhard d. Á. und Hynek d. Á. von Wurben und Freudental ungefähr in den Jahren 1575 - 1584 erbaut. Ihre heutige Gestalt ist freilich das Ergebnis barocker Umbauten um 1717 (die Saalkirche mit gerader Decke wurde in eine dreischiffige überwölbte Hallenkirche unterteilt). Der Renaissancebau spielte im Kontext der damaligen Architektur des mährisch-schlesischen Grenzgebiets eine wichtige Rolle. Die Gliederung - ein orientierter Saalbau mit dreiseitigem östlichen Abschluss und einem prismenformigen Turm mit polygonalem Aufbau in der Achse der Fassade mit Sakristei und in diese Masse hineingezogenen Oratorien - zeugt von der Tendenz, an die Bemuhungen der spätgotischen Architektur zu Beginn des 16. Jahrhunderts um eine Homogenisierung des sakralen Raums anzuknupfen (Stadtkirche in Most / Briix und Jáchymov / Joachimstal, St. Jakob-Kirche in Brno / Brunn u. a.). Diese spätgotische Komposition modifizierte der anonyme Baumeister in Andělská Hora jedoch erheblich und reicherte sie mit der lokalen Tradition des prismenformigen Turms mit polygonaler Haube sowie einer Kombination von gebrochenen und Rundfenstern an. Wir vermuten, dass der Bau eine Gruppe nordmährischer Kirche aus der Zeit um 1600 in Velké Losiny / Groß-Ullersdorf, Sobotín / Zópten und Branná / Goldenstein stark beeinflusste.

Nevelké město Andělská Hora leží v malebné krajině Svetelské vrchoviny pod úpatím Hrubého Jeseníku v oblasti, která patří sice k nejkrásnějším v naší republice, ale dnes ekonomicky a demograficky značně zanedbaným. Na dřívější věhlas Andělské Hory lze usuzovat již jen z přestavěných pozdně barokních patrových městských domů, které odolaly demolicím ve 2. polovině 20. století, z poutavého kostela ve středu obce a ze zachovaného pozoruhodného raně renesančního urbanistického řešení města s ortogonálním půdorysem s ulicemi vycházejícími ze středů všech stran čtvercového náměstí a s hlavní tranzitní severo-j jižní osou sledující tzv. Jesenickou stezku z Olomouce do Slezska.¹

Město vzniklo na bruntálském panství v 16. století spravovaném jedním z nejvýznamnějších moravsko-slezských renesančních šlechtických rodů - pány Bruntálskými z Vrbna. Ti dominium získali do dědičného vlastnictví teprve vkladem do krnovských zemských desk 6. března 1506.² Roku 1513 bylo rozděleno na část světelskou, kterou si ponechal Hynek Bruntálský z Vrbna, a suchorudenskou, jíž podržel Bernard Bruntálský. Ten zde zanedlouho obnovil těžbu zlata a olovených rud mající v oblasti dlouholetou tradici, utlumenou v průběhu 15. století v důsledku častých majetkových změn panství a válek.³

Když v roce 1529 zemřel majitel suchorudenské části, převzali díl jeho synové Jan Starší, Albrecht a Štěpán. Kolem roku 1540 začali bratři spolu se svým strýcem Hynkem na svetelské části stavět horní město Andělskou Horu. Jeho vznik souvisel se snahou majitelů o hospodářskou obnovu panství, především o zajištění výnosů z obchodu na dolech a také o omezení práv města Bruntálu.⁴ Zřejmě již v této době získalo město svůj znak; štít dělený napříč zlatým břevnem, v horním červeném poli tři zlaté lilie vedle sebe, odvozené od znaku pánů z Vrbna. V dolní modré polovině jsou zprava dvě zkřížená hornická kladiva, horník s koštěm plným rudy a v pozadí zelené dvouvříší, symbolizující sepětí obce s horní činností. Štít drží anděl s roztaženými křídly, související se jménem města. Po roce 1540 nabyl dominantního postavení na panství Jan Starší Bruntálský z Vrbna, pozdější opavský zemský hejtman, který v této době přistoupil k luteránství, což ovlivnilo také výchovu jeho potomků.

První známá písemná zmínka o městě Andělské Hoře pochází z roku 1555, kdy sem bylo přeneseno sídlo horního úřadu.⁵ Dne 1. ledna 1555 byl Janem Starším, v té době již jediným majitelem panství, vydán horní řád, v němž však byly značně potlačeny královské výsady pro těžaře a horní

lid. Přestože znevýhodnění těžařů na dolech bylo zmírněno ve výsadách z 8. března 1556,⁶ které rozšířily některá práva měšťanů v Andělské Hoře i na horníky v Suché Rudné, těžké podmínky v důsledku neustálých sporů těžařů s pány z Vrba vedly nakonec v poslední čtvrtině 16. století k poklesu těžby.

Pánům z Vrba náleželo město v rámci bruntálského panství do roku 1621, kdy bylo celé dominium konfiskováno horlivému protestantovi Janovi Mladšímu Bruntálskému a postoupeno řádu německých rytířů, jemuž patřilo až do roku 1939. Z řádových místodržitelů se zapsali do dějin města zejména Jiří Vilém z Elckerhausenu, zvaný Klippel (místodržícím 1625 - 1641), za něhož byl přestavěn kostel Nanebevzetí Panny Marie, a Jan Kašpar z Ampringenu (místodržícím v letech 1653 - 1664 a následně do roku 1684 velmistr řádu), jenž obnovil výsady města a dolování v andělskohorském revíru.⁷

Stav dosavadního bádání o kostele

V uměnovědné i historické literatuře bylo stavbě doposud věnováno poměrně málo pozornosti. Reginald Kneifel v roce 1805 pouze připomněl, že při požáru 6. dubna 1732 spolu s městem vyhořel i farní kostel,⁸ zatímco Faustin Ens⁹ takřka básnický charakterizoval farní kostel v Andělské Hoře jako krásnou a slavnostní stavbu s pěknou vzhůru stoupající věží, z níž se nad městem rozléhá milý zvuk zvonů a dobrých varhan.

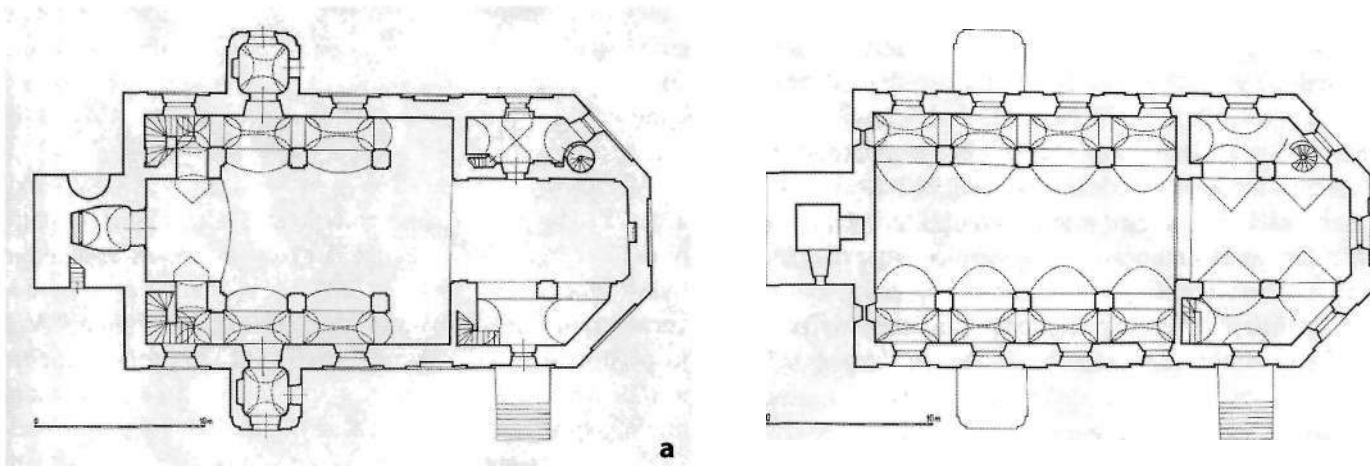
Jádro většiny soudobých názorů na stavební historii objektu však určilo nepublikované vyjádření andělskohorského faráře Martina Niesnera z roku 1771.¹⁰ Niesner provedl jakýsi archivní „výzkum“, zřejmě i vyslechl řadu pamětníků, podrobil stavbu vizuálnímu posouzení a svá zjištění vtělil do střízlivého názoru, že o založení farnosti není nic známo, kostel však je starobylý. Na jeho obnovu (ve 30. letech 18. století) přispěly třetinou filiální kostel ve Světlé a přifařené obce Andělská Hora, Světlá a Stará Voda, jejichž obyvatelé vypomohli robotami zdarma. Zmínil, že za požáru města v roce 1732 byla starší stavba obrácena v popel, poté měla být znovu vystavěna z dobrého materiálu a celá zaklenuta. Z rozdílných archivních záznamů usoudil, že původní stavba byla vybudována kolem roku 1638 a vysvěcena v červnu 1655 olomouckým sufragánem Janem z Gobaru, jak prozrazovalo 12 konsekračních křížů na stěnách kostela.¹¹ Niesnerovy názory v podstatě přejal jeho nástupce andělskohorský farář Josef Hirt z Opavy, který je autorem stručné historie kostela v úvodu farních inventářů z roku 1788 a především z let 1802 - 1804.¹² Josef Hirt upřesnil, že po požáru města 6. dubna 1732 byl kostel znovu vystavěn v roce 1733. O počátcích původní stavby podle něj nesvědčily žádné listiny, farář však usoudil, že jeho pů-

Obr. 1 - Andělská Hora, kostel Nanebevzetí Panny Marie, celkový pohled, asi 1575 ~ 1584, fasády 1732 - 1733 a pozdější úpravy. Foto: Hana Dvorská.

vod je spojen s pány z Vrba, z jejichž rukou melo panství přejít do vlastnictví řádu německých rytířů údajně roku 1618. Kostel s farou měl pak znovu založit řádový velmistr Jan Kašpar ze Stadionu v roce 1637. Důkaz pro své tvrzení spatřoval Hirt v erbovních deskách vezděných do pláště presbytáře.¹³

V roce 1862 zahrnul kostel v Andělské Hoře do své moravské církevní topografie Řehoř Wolny.¹⁴ O stavbě napsal, že stojí na bývalém, ale nově obezděném hřbitově, jako tomu bylo už roku 1672, kdy se tu ještě pohřbívalo. V jeho době byl kostel pevně postavený, celý klenutý s bočními empory, 16 sáhů dlouhý a 7,5 sáhů široký, krytý šindelem a se zachovaným starým zdivem. Věž nad hlavním vchodem byla 30 sáhů vysoká a nesla dva zvony odlité v roce 1781 Wolfgangem Straubem z Olomouce, stejně jako dva malé zvony v sanktusní věžičce odlité roku 1778. O stavební historii věděl, že kostel byl roku 1717 opravován, ale 1732 vyhořel a o rok později proběhla zásadní obnova. Roku 1853 byl staticky zajištěn a nově omítnut. Zaregistroval také tři (podle

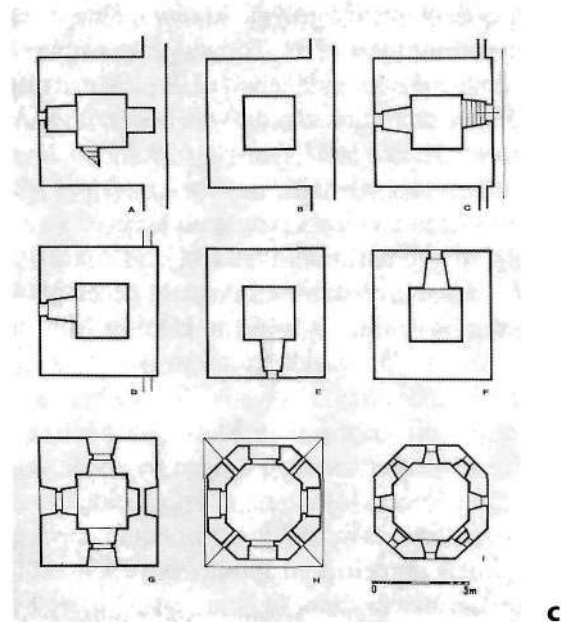
Obr. 2 - Andělská Hora, kostel Nanebevzetí Panny Marie, a) půdorys v úrovni přízemí; b) půdorys v úrovni 2. patra věže; c) půdorysy věže v úrovni 1. a 3. - 10. patra (A - B: 1. a 3. patro, asi 1575 - 1579; C - I: 4. - 10. patro, po 1579 - 1584 a mladší úpravy). Přerušovaně vkresleny klenby. Dalibor Prix.

něj náhrobní) kameny ve vnější zdi presbytáře s daty 1637.

Další podstatnější literatura je až o šedesát let mladší, často však cituje především Wolného.¹⁵ V polovině 90. let 20. století byla vydána stručná brožura s názvem *Kronika obce Světlá Hora a okolí*, která neobsahuje tiráž.¹⁶ Jde o útlý spisek, který z místní kroniky mnohdy čerpá, ale není jejím opisem. Obsahuje skromné údaje o historii Světlé Hory a jejích místních částí, k nimž patřila v té době také Andělská Hora. Podle Josefa Čepka, autora kapitoly věnované Andělské Hoře, byl kostel postaven v letech 1625 - 1627. Zdůvodnění datace chybí.¹⁷

Z roku 1994 je kratičký popis kostela v *Historickém místopisu Moravy a Slezska*. Charakterizuje jej jako původně gotický s barokní přestavbou v letech 1672 a 1734.¹⁸

Karel Kuča v roce 1996 popsal stavbu jako raně barokní z roku 1672, upravenou roku 1719, po požáru roku 1732 a znovu kolem poloviny 19. století.¹⁹ Pro některá opět zcela odlišná uvedená data schází odkaz na zdroj. Kromě těchto zmínek věnovaných stavební historii kostela se v průběhu 2. poloviny 20. století několik historiků umění dotklo vnitřního vybavení a jeho autorů.²⁰ Všechna tato sdělení se však týkají uměleckých děl z 18. a 19. století. Z uvedeného výčtu je patrné, že veškeré údaje a letopočty, vztahující se ke stavbě kostela a jeho pozdějším úpravám, jsou nejen velmi stručné, ale také značně chaotické. Orientaci v nich ztěžuje skutečnost, že vesměs neodkazují na písemné prameny či alespoň použitou literaturu. Jistý je hlavní zdroj „poznání“ Řehoře Wolného, který čerpal informace z dotazníku vyplněného tehdejším farářem kostela Johannem Weidelem a z arcibiskupského archivu. O provenienci ostatních dat lze mnohdy jen spekulovat.

Starší možnou podobu kostela před barokní přestavbou v roce 1733 zachytily celkem čtyři veduty. Mapa bruntálského panství z doby kolem roku 1579 zpodobňuje kostel ve velmi zjednodušeném náčrtku. Vyplývá z něj, že tehdy stál v Andělské Hoře na náměstí velký kostel s vysokými okny bez západní věže, se sanktusníkem vyrůstajícím ze strmé sedlové střechy.²¹ Z doby kolem roku 1584 pochází barevná mapa sporných hranic mezi statky krnovské komory a pánů z Vrba. Ta v místech jednotlivých vsí a měst zachytila schematicky jen kostely. Andělskou Horu (*Engelsbergk*) zde zastupuje objekt identický (při troše fantazie) s vyobrazením na starší mapě z doby kolem roku 1579. Podstatné ale je, že v západním průčelí stavby už je nesporně namalována mohutná věž.²² Třetí vedutou je poněkud diskutabilní kresba Friedricha Bernarda Wernhera z doby krátce před rokem 1732.²³ Znárodnuje stavbu s trojbokým

neodsazeným presbytářem, s odstupněnými opěráky, třemi vysokými okny na jižní straně, hranolovou věží ukončenou polygonální nadstavbou představenou ose západního průčelí a se sanktusníkem na hřebeni střechy. Kostel obklopuje hřbitov obestavěný zdí s opěráky a s branami ukončenými renesančními atikami. Podezřelé se zdá, že kostel je zobrazen jako kratší než dnešní a v prostředí, které nenapovídá o jeho situování na náměstí. V zásadě sice odpovídá náčrtu kostela na Wernherově přibližně současné celkové veduté města,²⁴ avšak zároveň nápadně připomíná zaniklý pozdně renesanční kostel sv. Michaela v nedalekém Vrbně pod Pradědem.

Stručný popis kostela a jeho analýza

Z historických pramenů vyplývá, že zásadní proměnou kostel prošel po požáru roku 1732. Tomuto datu na první pohled slohově skutečně odpovídá jeho vnější plášť a utváření interiéru. Většina literatury také hovoří o kostele v Andělské Hoře nejdříve k roku 1637,²⁵ resp. 1629,²⁶ Přes četné nejasnosti v interpretaci mladších stavebních etap objektu je cílem dalšího textu dokázat existenci kostela už ve 2. polovině 16. století a pokusit se naznačit jeho roli při utváření svébytné skupiny renesančních kostelů na moravsko-slezském pomezí kolem roku 1600, do které už Miroslava Nováková v roce 1975 zařadila kostely ve Velkých Losinách, Sobotíně a Branné.²⁷

Kostel Nanebevzetí Panny Marie v Andělské Hoře je mohutnou trojlodní stavbou stojící ve svahu uprostřed čtvercového náměstí. [1] Orientovaný objekt je vystavěn na obdélném půdoryse s trojbokým východním závěrem. Před osu západního průčelí předstupuje vysoká hranolová věž s polygonální nadstavbou. [1, 2-a, 2-b, 2-c, 3] K severní a jižní straně lodi přiléhají přízemní předsíně čtvercového půdorysu s odsazenými zaoblenými nárožními, přistavěné po požáru z roku 1732. Ze střechy vyrůstá oktogonální barokní sanktusník. Barokní fasáda lodi je členěna lisenovými rámci s odsazeným půloválným ukončením a druhotně prolomenými okny umístěnými v jednotlivých polích rámců po dvojicích nad sebou. Okna v přízemí ve čtvrtém poli od západu jsou z důvodu vnitřního členění kostela slepá (uvnitř by kolidovala s východní zdí trojlodí). Ani ostatní okna neodpovídají středům jednotlivých polí klenebního systému v bočních lodích. Je tedy zřejmé, že při barokní úpravě kostela po roce 1732 bylo zachováno obvodové zdivo, ale vnější plášť s nově prolomenými okny byl přizpůsoben novým požadavkům barokní symetrie, realizovaným výhradně na exteriéru. V přízemí čtvercová a v patře vyšší obdélná okna jsou završena odsazeným půloválným zaklenutím a lemována plochými šambránami. Barokním úpravám z neznámého důvodu odolalo hladké západní průčelí,²⁸ jež

završuje štít a prolamují dvě kruhová, dnes slepá okna po stranách věže. [3] Tato okna původně sloužila k osvětlení starší zaniklé kruchty v interiéru, na kterou upozorňuje sekundárně zaslepený průchod z 1. vnitřního patra věže. [2-b, 2-c/A]

Věž osvětlují malá okénka se segmentovými záklenky a velká okna s polokruhovým zakončením v horním patře hranolové části. Menší okénka se segmentovým záklenkem byla původně také v obou etážích polygonální nástavby. Severní stranu věže prolamuje v přízemí hluboká nika.²⁹ Věž je přístupná malým segmentově překlenutým vchodem v jižní stěně. [2-c/A-I] V západní zdi byl umístěn původní hlavní vstup do kostela, který je dodnes patrný uvnitř podvěží a byl zazděn zřejmě teprve ve 2. polovině 19. století, [2-a] neboť se o něm zmiňuje ještě Gregor Wolny.³⁰ Z popisu je patrné, že celé toto západní průčelí je zřetelným pozůstatkem staršího stavu kostela před vrcholně barokní přestavbou.

Pro mohutnou hranolovou věž s polygonální nadstavbou můžeme najít řadu renesančních analogií právě u kostelů na moravsko-slezském pomezí,³¹ ale také u některých zdejších profánních staveb (v první řadě zámek v Bruntále, po 1582 - kolem 1600; dále např. fojtství v Branné, asi 1608; radniční věže v Moravské Třebové, snad už po 1540; v Horním Hlohově; v Rýmařově, asi až po 1609; ve Starém Městě pod Sněžníkem, od 1618 - 1619; v Hlubčicích, kolem 1576; tzv. Hláška v Opavě aj.).³² Podobná kruhová okna v západním průčelí po stranách osově situované věže známe z kostela sv. Matouše v Bohuchvalovech u Hlubčic z roku 1602,³³ posunutá do bočních zdí vlastní hranolové věže např. z kostela v Branticích u Krnova z roku 1593.

Vstup do kostela dnes umožňují pravouhlé portály v bočních předsíních a novodobý obdélný vstup na jižní straně východního závěru z roku 1932.³⁴ Ve vnější zdi východní stěny kněžiště je vsazen (možná druhotně) soubor tří úřednických erbů členů Řádu německých rytířů. Jedná se o obdélné desky se znaky velmistra řádu německých rytířů v letech 1627 - 1641 Jana Kašpara ze Stadionu, dále Jiřího Viléma z Elckerhausenu, zv. Klippel, bruntálského místodržitele v letech 1625 - 1641, a konečně bruntálského komtura v letech 1637 - 1649 Jana Egolfa z Westernachu. Všechny tři desky jsou velmi kvalitním sochařským dílem. Do jejich horní čtvercové části je vepsán vavříňový věnec s hlavičkami andělků v rozích, obsahující znakové štíty s klenoty na bohatě zdobených turnajových přilbách. Ve spodních částech jsou vytesány identifikační nápisy s datací 1637.³⁵

V barokně přestavěném interiéru je východní část kostela rozdělena na obdélný užší presbytář, k němuž přiléhá lichoběžníková sakristie s oratoří v patře na severu a analogická předsín s oratoří v patře na jihu. [2-a, 2-b] Dispoziční řešení sakristie a předsíně je velmi netradiční. Oba lichoběžníkové

*Obr. 3 - Andělská Hora, kostel Nanebevzetí Panny Marie, západní průčelí, asi 1575 - 1584 a mladší úpravy.
Foto: Hana Dvorská.*

prostory jsou vkomponovány do sceleného korpusu stavby, takže z vnějšku nejsou patrné. Svým půdorysem dotváří celistvé trojboké východní ukončení kostela. Toto prostorové členění kostela, zevně evokující jednotnou sálovou kompozici, je starší než přestavba z let 1732 - 1733, jak dokládá absence jakýchkoli stop po přistavěné sakristii a také situace na půdě stavby (viz níže). Presbytář zaklenutý valenou klenbou se dvěma dvojicemi protilehlých trojúhelných výsečí a barokním štukovým zrcadlem uprostřed odděluje od lodi barokní půlkruhový vítězný oblouk. Klenby sakristie, před síně i oratoří jsou rovněž valené s výsečemi. Oratoře se otevírají do presbytáře dvojicemi půlkruhově ukončených arkád na pilířích s římsovými hlavicemi. Korpus o čtyřech polích rozdělují v trojlodí dvě řady půlkruhových arkád na hranolových pilířích, opět s barokními římsovými hlavicemi. Do západního pole hlavní lodi a vždy do tří západních polí bočních lodí jsou vloženy barokní empory. Poprsně empor jsou plné, konvexně vyduté. Zdivo arkádových pilířů je v lodích i v kněžišti zhruba do výše empor a oratoří velmi nerovné a naznačuje jeho přestavbu. Hlavní loď je zaklenuta valenou klenbou s půdorysně segmentovými výsečemi a mohutným barokním oválným zrcadlem uprostřed. Napro-

ti tomu jsou boční lodi zaklenuty archaickými plackovými klenbami na pasech a stejně jsou podklenuta i boční křídla empor. Jen střední pole kruchty je zaklenuto valenou klenbou s pětibokými výsečemi. Podvěží (dnes kaple), zaklenuté valenou klenbou a otevřené do lodi stlačeným obloukem, je zvýšené kvůli od západu klesajícímu terénu. Při bočních vstupech zůstaly pozdně renesanční kamenné kropenky zdobené okvětim a pletencem, snad až z doby kolem roku 1637, potvrzující existenci obou vchodů v těchto místech již před vrcholně barokní přestavbou. V podlaze v severovýchodním koutu trojlodí zůstal náhrobník ze 2. poloviny 17. století s německým sešlapaným nápisem.

Zvony zavěšené ve věži a v sanktusníku vesměs padly za oběť požárům³⁶ a rekvizicím obou světových válek. Starší prameny však zmiňují existenci několika zvonů, i když příznějme, že zřejmě ne vždy věrohodně. V roce 1771 uvedl v rámci popisu kostela farář Martin Niesner tři zvony, z nichž největší ve věži byl datován v nápisě rokem 1737 a dva malé zvony visely v sanktusní věžičce.³⁷ Ze zprávy Gregora Wolneho je známa existence čtyř zvonů odlitých pro kostel Wolfgangem Straubem z Olomouce. Wolny zmínil dva zvony v sanktusní věžičce odlité v roce 1778 a dva ve věži z roku 1781,³⁸ Podle Bohumíra Indry byl pro Andělskou Horu roku 1753 Johannem Sebastianem Gerstnerem odlitý zvon,³⁹ zřejmě totožný s větším zvonem v sanktusní věžičce, o něm však Wolny mlčel.

Renesanční vnitřní vybavení kostela, které by dokládalo jeho existenci v 16. století, se nedochovalo. Pouze zmínku Martina Niesnera o křtitelnici s kamennou kádí a s dřevěným víkem se sochou Jana Křtitele by snad bylo možné vyložit tak, že lavabo ze 16. století mohlo být doplněno barokním víkem.

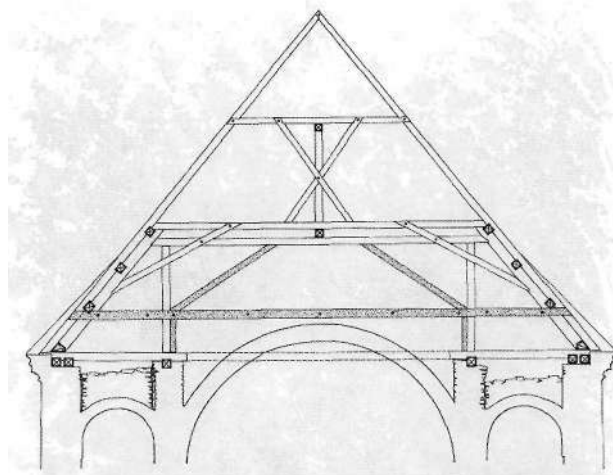
Klíč k dešifrování relativní stavební chronologie andělskohorského kostela poskytuje interpretace na prvý pohled chaoticky působících vývojových stop v podkroví. Kostel je dodnes zastřešen mohutnou sedlovou střechou. Je nesena barokním krovem se šikmými stolicemi v plných vazbách, usazeným na zdvojených pozednicích na koruně obvodového zdiva. V plných vazbách (nad trojlodím každá 3) jsou šikmé stolice podepřeny svislými sloupky postavenými na vazných trámech nad arkádovými zdmi dělicími korpus v trojlodí. Do korun těchto dělicích zdí jsou zapuštěny podélné pozednice a do nich zakamponovány vazné trámy. Zapuštění výhradně těchto pozednic je zcela autentické a nepřichází v úvahu, že by bylo druhotným zásahem. Je tedy naprosto jasné, že konstrukce stávajícího krovu byla projektována v okamžiku, kdy se v Andělské Hoře rozhodlo o trojlodní podobě kostelního korpu, a provedena v této stavební etapě.

Toto zjištění má pro výklad dějin stavby a celé Andělské Hory zásadní význam. Teoreticky by se sice dalo namítnout,

že autentické mohou být jen pozednice v korunách dělicích zdí, zatímco stávající krov by mohl být mladší. Jeho konstrukce je totiž relativně velmi pokročilá. [4] Takové schéma bylo v okolí používáno hlavně v polovině 18. století a později.⁴⁰ Logické zařazení krovu do doby prameny dosvědčené velké přestavby po požáru 6. dubna 1732 však vylučuje podstatná skutečnost. Všechny vazné trámy plných i mezilehlých vazeb krovu totiž byly vyřezány právě při této přestavbě. Důvodem byl záměr a realizace vysokého vyklenutí hlavní lodi a presbytáře. Tato klenba je nepochybně doložena k 1. říjnu 1771 v relaci faráře Martina Niesnera jako již dávno existující a výslovně se o ní praví, že byla zhotovena v rámci oprav kostela po požáru v roce 1732.⁴¹ Tomu odpovídá také její podoba.⁴² Krov byl po svém zmrzačení v roce 1732 sprážen v plných vazbách novými vaznými trámy nad vrcholem kleneb⁴³ a šikmé stolice podepřeny vzpěrami na trámcih přisazených k sloupkům nad dělicími zdi trojlodí.

Z uvedeného vyplývá, že krov kostela v principu své konstrukce a v převážné části dochované hmoty takřka jistě pochází z doby před rokem 1732.⁴⁴ Dále je jasné, že z doby před rokem 1732 tedy musí být také zdi dělicí korpus kostela v trojlodí, jejichž vznik nelze oddělit od vzniku krovu. Avšak barokní krov z doby před rokem 1732 prokazatelně nebyl prvním krovem kostela. Na východní zdi věže v podkroví je zřetelný otisk staršího, konstrukčně renesančního krovu, jehož první vazba od západu byla dílem zapuštěna do zdiva věže. Podstatou jeho konstrukce byly tři úrovně hambalků, z nichž nejméně střední byly zdvojené a mezi nimi vysoce pravděpodobně provlečena podélná vaznice. V plných vazbách dominovaly středové sloupky probíhající nejméně třemi horními čtvrtinami výšky krovu. Pouze o prvé vazbě bezpečně víme, že středový sloupek nesahal po vazný trám, resp. po prahovou vaznici, kterou na něm můžeme předpokládat (průchod z renesanční věže do podkroví se mu cíleně vyhnul). Ve vrcholu krovu byly plné vazby ztuženy klasovými vzpěrami. V širším okolí Andělské Hory známe podobné krovové konstrukce např. z Javorníku (hřbitovní kostel sv. Kříže, krov presbytáře, kolem 1576- 1579), z kostela v Branticích (1593) nebo z kostela v Raduni (1598). Starší andělskohorský krov byl poněkud strmější než dochovaný krov.

Dělicí zdi trojlodí nejsou v podkroví stavebně provázané s obvodovým zdivem kostela. Nevznikly tedy současně a kostel se stal trojlodím teprve sekundárně, avšak před rokem 1732. Kromě dilatačních spár to dokazují další skutečnosti. Dělicí zdi jsou zděny z lomového kamene mnohem hruběji. Nad klenbami trojlodí se na obvodových zdech zachovaly zbytky interiérových hladkých omítek nalíčených vápnem. Ty však chybí právě na dělicích arkádových zdech trojlodí. Z toho vyplývá další závažné zjištění. Před rozdě-

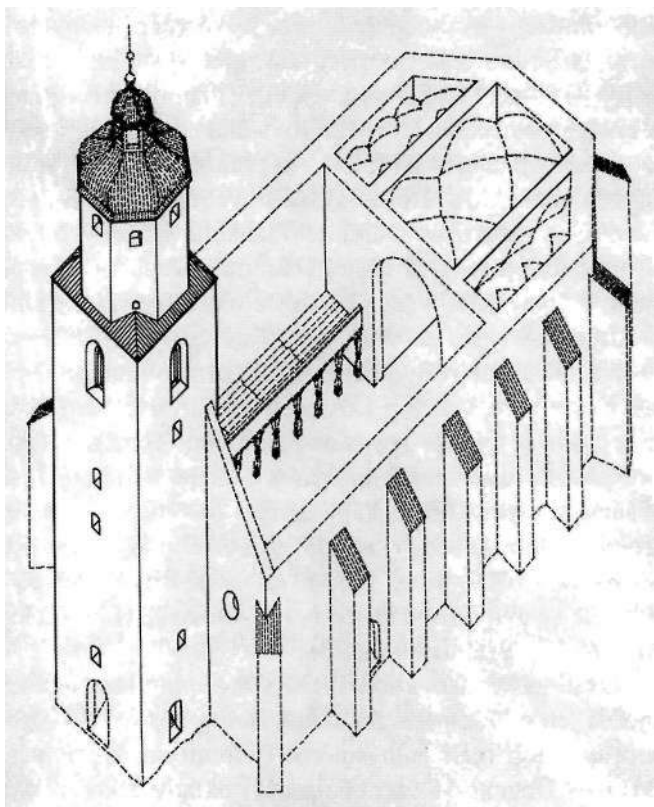

Obr. 4 - Andělská Hora, kostel Nanebevzetí Panny Marie, schéma stávajícího krovu, tečkované vyznačeny mladší doplňky po 1732. Dalibor Prix.

lením v trojlodí byl kostel sálovou stavbou a v lodi nebyl klenutý. Zbytky omítek na půdě totiž jednoznačně ukazují na původně rovný strop této partie kostela. K němu příslušel zaniklý krov, jehož výše zmíněný otisk se dochoval na zdivu věže. Z hlediska relativní chronologie vývoje kostela můžeme tuto etapu označit za I. fázi, vestavbu arkádových zdí a vztyčení zachovaného krovu, tedy změnu původního jednolodí v trojlodí za II. fázi a zásahy do krovu a zaklenutí hlavní lodi a kněžiště stávající klenbou za III. fázi.

Podoba renesančního kostela a jeho zasazení do širších souvislostí

Pro rekonstrukci podoby I. nejstarší fáze kostela, rámcově datované renesanční podobou věže a zaniklého krovu do 2. poloviny 16. století, je dále důležité zjištění, že interiérové omítky plynule přecházejí na východní zdi obou mladších bočních lodí. Je tedy jasné, že už původně byl v rozlehlé ploše východní zdi lodi vykrojen vítězný oblouk neznámého tvaru, ústící do obdélného, v obvodovém zdivu dochovaného presbytáře. Na rozdíl od sálové lodi však byl presbytář už původně klenutý, i když tato klenba se nedochovala. Prokazuje to absence omítek na jeho zdivu nad mladší barokní klenbou z roku 1732. Stejná skutečnost dále dokládá, že po stranách presbytáře byly už původně zaklenuté prostory v místech dnešních barokně překlenutých oratoří. Konečně na západní straně naznačuje způsob otištění staršího krovu ve zdivu věže, že věž byla nejméně v těchto horních partiích stavěna až v momentě, kdy renesanční krov už stál. Na druhou stranu je ale zřejmé, že s věží se od počátku počítalo. Její stavba však patrně proběhla ve dvou etapách.

Obr. 5 Andělská Hora, kostel Nanebevzetí Panny Marie, pokus o rekonstrukci renesančního stavu k roku 1584. Plně: dochované partie, čárkovaně: rekonstruované části. Dalibor Prix.

Spodní partie po korunu zdíva lodi byla pravděpodobně zděna souběžně s výstavbou jádra kostela a jen její vytažení výše se z dnes již neznámých důvodů zpozdilo.

Z průzkumu vyplývá, že nejstarší dochovanou částí kostela je obvodové zdivo sálového kostela s jen uvnitř vyděleným presbytářem a s věží v průčelí. Vzhledem k typu stavby, podobě věže i situaci v podkroví se jednalo o renesanční kostel vystavěný za Bruntálských z Vrbna (tedy do roku 1621). Zakreslení kostela na mapách z doby kolem roku 1579 a 1584⁴⁵ umožňují přesnější dataci vzniku kostela, a sice do počátku poslední čtvrtiny 16. století. S ohledem na doklady na půdě můžeme říci, že kolem roku 1579 již jádro kostela stálo a bylo chráněno krovem, ale práce ještě pokračovaly dostavbou horní části věže, která byla hotova do roku 1584.

V této době byl kostel velkou jednolodní orientovanou stavbou na obdélném půdoryse s trojboce ukončeným neodsazeným východním závěrem a se sakristií a oratořemi vtaženými do celistvého obrysu. Západnímu průčelí domi-

novala hranolová věž s elegantní polygonální nadstavbou. Stavbu snad zevně členil hustý sled opěrných pilířů. Jejich existenci ukazuje jen poněkud sporná veduta Friedricha Bernarda Wernhera. Na dnešním stavu kostela však nelze jakékoli známky opěráků pozorovat. Nejasnou je také podoba oken korpu. Starší veduty znázorňují stavbu s vysokými okny v bočním průčelí. Jediná renesanční okna se však dochovala v západním průčelí a jsou kruhová.⁴⁶ Analogie lze najít k oběma typům oken. Vyšší vesměs tupě lomená gotizující okna byla obvyklá až do počátku 17. století.⁴⁷ Pro situaci v Andělské Hoře ale může mít význam skutečnost, že souběžný výskyt obou typů oken (tj. vysokých lomených níže a kruhových nad nimi, jak je dodnes toto schéma zachováno) byl použit právě v kostelích ve Velkých Losinách (1600- 1603)⁴⁸ a v Branné (1612- 1614). Kostel završovala strmá sedlová střecha. V interiéru bylo kněžiště odsazené a od lodi ho odděloval vítězný oblouk neznámé podoby, bezpochyby však menší světlosti. Klenba kněžiště byla snad křížová či valená s výsečemi. Loď završoval plochý strop. [5] Lze předpokládat, že interiéru obíhaly dřevěné nebo zděné empory po třech stranách, později nahrazené v barokním trojlodí vestavěnými zděnými emporami. Takovéto řešení interiéru nebylo v té době zejména u luteránských kostelů výjimkou.⁴⁹

Dispozice kostela Nanebevzetí Panny Marie v Andělské Hoře byla kolem roku 1580 ještě dosti neobvyklá. Připomeňme jeho mohutný, zevně celistvý objem bez přístavby sakristie, jen s vystupující věží v průčelí. Právě úporná snaha o scelení kompozice je u renesanční stavby z přelomu 3. a 4. čtvrtiny 16. století velmi nápadná. V soudobé české architektuře nemá adekvátní období.⁵⁰ Koření však v sakrální architektuře pozdní gotiky spjaté s velkými moravskými městy nebo s hornickým prostředím v severních Cechách. Stavitelé některých těchto staveb byli vedeni snahou sjednotit vnitřní i vnější prostor chrámu, v čemž navazovali na tradici pozdně románských a gotických sinových staveb, zejména v severní Evropě poměrně často bez odsazeného presbytáře. Rozhraní gotiky a renesance překlenul impozantní, velmi pokročilý a vlivný městský kostel Nanebevzetí Panny Marie v Mostě (stavba započata 1517, teprve ve 40. letech 16. století klenu- ta, ukončena až na sklonku 16. století).⁵¹ Architekt mosteckého kostela Jakub Heilmann dovedl scelující prostorové snahy téměř k dokonalosti. Sinové trojlodí není odděleno od polygonálně uzavřeného kněžiště provázeného sinovým ochozem. Empory vsazené mezi vtažené opěrné pilíře obíhají prostor chrámu i podél jeho východní strany. Pod empory je vložen věnec vnitřních kaplí, které obvykle bývaly přístavěny zevně k lodi. Do hmoty zevně celistvé stavby je vtažena také věž v ose západního průčelí, točité schodiště vedoucí do věže v jihozápadním rohu a šnek v ose východního závěru, z velké části boční předsíně a také sakristie. Za důležité považujeme,

že Most byl v té době hlavním královským městem v oblasti rudonosného Krušnohoří s kvetoucí hornickou činností a jeho skvostný chrám nepřekonal ani obrysově rovněž nápadně scelený sinový kostel v konkurenčním Jáchymově z let 1534 - 1540.⁵² Měšťany Andělské Hory bytostně spjaté s těžbou v těsném okolí i ambiciózní pány z Vrba doslova posedlé získáváním a zpracováním kovů, mohly chrámy v hornických „metropolích“ Mostě a Jáchymově fascinovat. Přitom mostecký kostel nabízel polygonální východní závěr, jáchymovský zase hustý sled vnějších opěráků.

Ovšem anonymní andělskohorský stavitel se na Bruntálsku nepokoušel o repliku Mostu či Jáchymova. Do svého projektu, jen v principu navazujícího na krušnohorské a lužické příklady, integroval i poučení ze soudobé moravské architektury, zejména z městského kostela sv. Jakuba v Brně (40. léta 15. století - 1526/1530),⁵³ a bez významu pro jeho kompozici možná nebyl ani působivý kostel Nalezení sv. Kříže v Doubravníku (1535 - 1557).⁵⁴ Na druhou stranu vleklá rivalita pánů z Vrba s krnovskými Hohenzollerny našla svůj pozitivní odraz v kultivované formě některých detailů andělskohorského kostela, především sličné osmiboké nástavby věže.

Přes torzální dochování renesančního kostela v Andělské Hoře i zlomkový charakter jeho dosavadního poznání považujeme za nepochybné, že stavba měla nemalý vliv na další renesanční sakrální architekturu v širším okolí na přelomu 16. a 17. století. Stejnou snahou o sjednocení prostoru totiž byl veden stavitel, který pro krnovského kancléře Jeronýma Reinwalda přestavěl kostel Panny Marie v Branticích (1593)⁵⁵ a později především architekti (ať už jeden nebo více)⁵⁶ kostelů ve Velkých Losinách a v Branné, které již byly výše zmíněny. Spolu s kostelem v Sobotíně (dokončen 1607),⁵⁷ jehož základní dispozice je velmi blízká kostelu v Branticích včetně zajímavého detailu zesíleného opěráku na rozhraní lodi a presbytáře, tvoří tyto stavby svébytnou skupinu na moravsko-slezském pomezí, vyznačující se podobnou koncepcí a řadou shodných stavebních prvků. Na to upozornila už Miroslava Nováková,⁵⁸ která ovšem genetické spojitosti s Andělskou Horou ani s Branticemi neuvedla a jen velmi stručně zmínila analogické klenby kostelů, koncepce věží (v Losinách a v Branné) a obíhající empory.⁵⁹

Uvedené stavby (Andělská Hora, Branná, Brantice, Sobotín, Velké Losiny) mají podobnou scelenou dispozici⁶⁰ lodi a presbytáře, i když v případě nejstarší Andělské Hory ještě pouze zevně. Časově následující Brantice (1593) už přinesly stejně široký presbytář i lodi uvnitř, zachovaly však ještě dělicí zeď s vítězným obloukem nesoucím protipožární východní štít lodi přepažující podkroví. V Losinách, Sobotíně a v Branné pak konečně dospěl vývoj k absolutnímu scelení také interiéru, když byl vypuštěn vítězný oblouk (v Sobotíně zůstal ještě alespoň naznačený v traktování štu-

kového dekoru na klenbě). V Branné navíc byla loď na západě ukončena trojboce, tedy zrcadlově vůči presbytáři.⁶¹ Důraz na jednotnost interiéru ale opět vysunul sakristie z obrysu staveb. Hranolovou věž v ose hlavního průčelí měl již kostel v Andělské Hoře (před 1584), zopakoval ji stavitel kostela v Branticích (1593). Na přelomu 16. a 17. století věž s ohledem na severomoravské stavební zvyklosti v čistě hranolovou modifikoval architekt kostela ve Velkých Losinách a odtud ji převzal kostel v Branné. Chyběla však původně v Sobotíně.⁶² Všech pět kostelů členily opěrné pilíře (v Andělské Hoře se však nedochovaly) a v Losinách a v Branné se uchovaly podobné nádherné obíhající empory.⁶³ Kostely ve Velkých Losinách a v Branné mají boční zdi prolomené dvěma typy oken nad sebou - lomenými dole a kruhovými nad nimi. Tento motiv chybí v Sobotíně, setkáváme se s ním však na kapli zámku ve Velkých Losinách (zřejmě kolem 1589), v trojlodí městského kostela v Rýmařově (asi 1609) a oba typy oken se už dříve objevily - i když ne ve dvojicích nad sebou - v Andělské Hoře (kolem 1579) a též v Branticích (1593).

Miroslava Nováková podtrhla sepětí skupiny, kterou ovšem omezila jen na Brannou, Sobotín a Velké Losiny, s pány ze Žerotína, kteří měli jednosměrně ovlivnit spřízněné pány z Vrba v Branné.⁶⁴ Ovšem nejstarší příklady dekorativních kleneb, které sjednocují kostely v Losinách, Sobotíně a v Branné, známe ze střední partie zámku v Branné, kde je nechal mezi lety 1582 - 1596 vyklenout moravský zemský hejtmán Hynek Bruntálský z Vrba a nikoliv Žerotínové.⁶⁵ Ostatně charakter arkádových ochozů středního traktu zámku je nápadně blízký emporám kostelů v Branné i v Losinách. Zdá se tedy, že bude vhodnější mluvit o obousměrném ovlivňování architektury spjaté s Žerotíny a Bruntálskými. Přitom dešifrovaná renesanční podoba kostela v Andělské Hoře vrhá na pány z Vrba mnohem příznivější světlo, než by vyplývalo z podání Miroslavy Novákové a do jisté míry i Drahomíra Polacha.⁶⁶ Na okraj ještě dodáváme, že ve všech pěti případech se jednalo o kostely stavěné pro evangelíky. Přitom důsledná obhajoba protestantství a promyšlená ideologická horlivost se opět nejvýrazněji projevovaly u Hynka Bruntálského, mimo jiné vydavatele několika církevních řádů pro jeho panství (1584, 1591), iniciátora pokusu o vlastní církevní samosprávu na jeho dominiích anebo neústupného podporovatele vytištění evangelické postily.

Nástin dalšího stavebního vývoje kostela po roce 1621

Jak již bylo výše řečeno, roku 1621 bylo bruntálské panství postoupeno řádu německých rytířů. Nová vrchnost musela po odeznění dánského vpádu napravovat důsledky 30. lete vál-

ky. Pozůstatkem stavebních úprav kostela v Andělské Hoře jsou tři úřednické erbovní desky představitelů řádu německých rytířů vsazené do východní zdi presbytáře s letopočtem 1637. Za doklad stavební aktivity považovali desky už faráři Martin Niesner a Josef Hirt, kteří datum spojili se vznikem či obnovením kostela. Omezený průzkum objektu dovoluje do tohoto období prozatím zařadit dále pouze severovýchodní okno sakristie, snad vřetenové schodiště na oratoř nad sakristií a s výhradou obě pozdně renesanční kropenky. Vzhledem k trvající válce a špatné hospodářské situaci panství se však sotva jednalo o více než utilitární obnovu stavby tak, aby mohla sloužit katolickému liturgickému provozu. Opravený chrám byl vysvěcen v červnu 1655.

V této podobě kostel sotva zůstal až do požáru roku 1732, kdy je v pramenech zmiňována jeho radikální přestavba. Spojení všech důležitých stavebních úprav až s touto písemně doloženou skutečností se jeví jako sporné. Klenba i krov jsou sice vrcholně barokní a komparativně je možno obojí zařadit do 18. století (sotva už do doby kolem roku 1637). Avšak právě krov byl vyřezán v důsledku záměru nového překlenutí presbytáře a hlavní lodi kostela. To svědčí o stavební aktivitě ještě před velkým požárem ze 6. dubna

1732, s odstraněním jehož důsledků lze spojit etapové překlenutí presbytáře a hlavní lodi a též zásadní proměnu vnějšího pláště. I když je třeba opět připomenout, že krov nenechal žádné stopy požáru (stejně jako zdivo), zdá se, že vznik jádra dochovaného krovu, a tedy i rozdělení arkádovými zdmi s vsazenými bočními křídly empor a s archaickými plackovými klenbami na pasech v bočních lodích a pod postranními emporami, může být pozůstatkem důležité fáze stavebního vývoje kostela někdy z 1. třetiny 18. věku. V této souvislosti nabývá na významu místně tradované datum oprav kostela v roce 1717.

Během přestavby kostela po roce 1732 byly patrně odbourány opěráky a kostel opatřen novým pláštěm, jehož rytmus uvnitř koliduje se starším trojloďným řešením. Před boční vchody byly přistavěny vstupní předsíně. Byla podklenuta západní kruchta a zaklenut nejprve presbytář a poté hlavní loď a z těchto příčin vyřezán krov. V této podobě pak zůstal až do poloviny 19. století, kdy prošel postupnou opravou omítek i obnovou mobiliáře. V 1. polovině 20. století byl zřízen vstup do jižní předsíně presbytáře s novým předloženým schodištěm a opět obnoveny omítky, ve 2. polovině 20. století dostal kostel plechovou střechu.

1. Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. LAG. Praha 1996, s. 36-39.
2. Zemský archiv v Opavě (dále jen ZA Opava), fond: Slezský stavovský archiv v Opavě (1318 - 1850), *Zemské desky knížectví krnovského I*, sign. 1, inv. č. 944, fol. 65v-66. - Za česko-uherské války koncem srpna 1474 zdevastované Bruntálsko postoupil ještě téhož roku český a uherský král Matyáš Korvín do zástavy v ceně 3000 uherských zlatých Janovi z Vrbna. Zástava byla v roce 1496 prodloužena o dalších deset let (Colmar GRÜNHAGEN - Heinrich MARKGRAF, *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter II*. Publicationen aus den k. PreuBischen Staatsarchiven 16. Leipzig 1883, s. 527-528, č. 73). Když v roce 1506 nebyla krnovská kněžna Barbora Přemyslovna schopna zástavu vykoupiť nazpět, přešlo dominium do svobodného vlastnictví pánů z Vrbna (sr. Pavel KOUŘIL - Dalibor PRIX - Martin WIHODA, *Hrady českého Slezska*. Brno - Opava 2000, s. 29 a 525).
3. O významu a bohatství rudného revíru Andělská Hora přehledně např. Jaromír NOVÁK - Václav ŠTĚPÁN, *Exploatace zlata na Bruntálsku v 16. století. Časopis Slezského muzea, série B vědy historické* (dále jen ČSM-B) XXXV, 1986, s. 46-60.
4. Václav ŠTĚPÁN, *Historie zámku Bruntál*. Bruntál 1998, s. 10.
5. Jaromír NOVÁK - Václav ŠTĚPÁN (cit. v pozn. 3), s. 52. - Jaromír NOVÁK - Václav ŠTĚPÁN, *Horní města na severní Moravě. Severní Morava 54*, 1987, s. 40-41.
6. Jaromír NOVÁK - Václav ŠTĚPÁN (cit. v pozn. 3), s. 52-53.
7. Jan Kašpar z Ampringenu byl velmi důležitou osobou pro dějiny Bruntálska v 17. století. Rozvážný a schopný muž si oblíbil kraj a zasloužil se o řadu hospodářských reforem na panství. V roce 1672, např. zrušil na panství nevolnictví, čímž o více než století předstihl reformy císaře Josefa II. Více o vlivu této osoby na panství např. Friedrich STELLWAG von CARION, *Gedenk-Buch der Schicksale Freuden-*

thals und seiner Umgebung vom Anbeginn der gesammelten Notizen. ndmlich: vomjahre 1109bis 1862 incl. Freudenthal 1836-1863. - Erwin WEIBER, Johann Kašpar von Ampringen. *Freudenthaler Landchen* (dále jen FL) 2, 1922, s. 17-20. - Václav ŠTĚPÁN (cit. pozn. 4), s. 26-30.

8. Reginald KNEIFEL, *Topographie des kaiserl. kbnigl. Antheiles von Schlesien II* 2. Brunn 1805, s. 133-134.
9. Faustin ENS, *Das Oppaland. oder der Troppauer Kreis* III. Wien 1836, s. 216-217.
10. Martinus NIESNER, *Status Beneficij Engelsbergensis* 1771. Státní okresní archiv v Bruntále (dále jen SOA Bruntál), fond: Římsko katolický farní úřad (dále jen RKFÚ) Andělská Hora, sign. I/a, inv. č. 2, č. kart. 1, fol. 1-1v, 3v.
11. Martinus NIESNER (cit. v pozn. 10), fol. 1: „...*Aedificium Parochiale quis primo aedificaverit ignoratur. aedificatum vero, uti antiqua ratiocinia demonstrant;... Post incendium 1732 ex ortum in quo Ecclesia et Parochia in cineres abierunt. restaurarunt módo dieta 3 Communitates.*“; fol. 3v: „...*Fcclesia Engelsbergensis est ex bonis materialibus aedificata post incendium Anno 1732 ex ortum per totum fornice provisiva, scandulis tecta.... Ecclesia haec est aedificata in honore Nativitatis Beatae Virginis Mariae. quo anno vero aedificata sit, ignoratur, conjecturaliter tamen ex certis notatis videtur aedificata esse circa annum 1638 est conserata, quod apparet ex 12 Apostolis in muro crucibus signatis.*“
12. Josephus HIRT, *Inventarium der Pfarrkirche Mariae Geburt in dem freien-Bergstadt Engelsberg* 1788. SOA Bruntál, fond: RKFÚ Andělská Hora, sign. I/a, inv. č. 3, č. kart. 1 a *Inventarium* 1802- 1804, sign. I/a, inv. č. 5, č. kart. 1, fol. 2-2v.
13. Josephus HIRT, *Inventarium* 1802 - 1804 (cit. v pozn. 12), fol. 2: „...*Diese jetzt bestimdenk Pfarrkirche ist im Jahre 1733 nach den im Jahre 1732 am 6. April entstehendenen Feuer,... wieder erbaunt*

- worden. und muthmashth weil keine Urkunden mehr vorfindig, da die Herrschaft Freudenthal, zu welcher Engelsberg gehört, won den sogenannten Herren von Wurben an dem... TeutschRittersorden in Jahre 1618 gekommen ist, von dem Hohen Johann Kaspar Meister des deutschenordens im Jahre 1637 gestiftet worden. welches aus den, an der áußern Mauer der Kirche im Praesbyterio bestimmenden 3 Wappen... gezeigt worden..."
14. Gregor WOLNY, *Kirchliche Topographie von Mahren, meist nach Urkunden und Handschriften*. 1/4. Brünn 1862, s. 273-276.
  15. Angela DRECHSLER, Schlesische Bergstadt. *Alt Vater* 1, 1924, s. 1. - Rudolf JURŠITZKA, *Festschrift aus Anlass der vor 400 Jahren erfolgten Erhebung Engelsberg zur Stadt*. Augsburg 1956. - Adolf KUHNEL, *Meine Vaterstadt Engelsberg*. Memmingen 1962. - Jana KRAMPLOVÁ- Marie RYŠAVÁ, *700 let Světlé Hory (1267- 1967)*. Světlá Hora 1967. Winfried IRGANG, *Freudenthal als Herrschaft des Deutschen Ordens*. Bonn - Bad Godesberg 1971.
  16. Z roku 1996, vyšla pravděpodobně v Bruntále.
  17. Podobně bez odkazu na zdroj vyslovil Josef Matýska už v roce 1971 v úvodu inventáře archivu města Andělské Hory názor, že „...kostel z roku 1672, upraven po požáru roku 1732...“ (SOA Bruntál, fond: Archiv městečka Andělské Hory 1556 (1616 - 1945). Inventář, sestavili J. Matýska - V. Kolová, Bruntál 1971, nestránkováno (fol. 1).
  18. Josef BARTOŠ Jindřich SCHULZ - Miloš TRAPL, *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848 - 1960*. XIII. Olomouc 1994, s. 41.
  19. Karel KUČA (cit. v pozn. 1), s. 38.
  20. Např. Mane SCHENKOVÁ, K dějinám malířství 19. století ve Slezsku. *ČSM-B XXIX*, 1980, s. 118. - Bohumír INDRA, Malíři a sochaři v Bruntále od poloviny 17. do poloviny 19. století. *ČSM-B XXXIV*, 1985, s. 274, 281. - Marie SCHENKOVÁ, Templer Eranz. *Biografický slovník Slezska a severní Moravy* (dále jen BSSSM) 5, 1996, s. 120. - Marie SCHENKOVÁ, Kutzer Bernard. *BSSSM* 9, 1997, s. 68. - Bohumír INDRA, Příspěvky k biografickému slovníku výtvarných umělců na Moravě a ve Slezsku v 16. až 19. století. *Časopis Slezského zemského muzea, série B - vědy historické* (dále jen CSZM - B) XLVI, 1997, s. 54, 67. - Marie SCHENKOVÁ - Jaromír OLŠOVSKÝ, *Barokní malířství a sochařství v západní části českého Slezska*. Opava 2001.
  21. Mapu, která zřejmě vznikla jako příloha podkladů jednoho z návrhů řešení pohraničních sporů mezi pány z Vrba a krnovskou knížecí komorou, otiskl s dodnes stěžejním komentářem Adolf PESCHKE, Die Karté der Herrschaft Ereudenthal um 1579. *FL* 14, 1934, s. 40-42. - Srv. též Herbert WEINELT, Die sudetenschlesische Herrschaft Freudenthal um 1579. *Schlesisches Jahrbuch für deutsche Kultur - arbeit im gesamtschlesischen Raume* 10, 1938, s. 35-64.
  22. Reprodukcí mapy otiskl Adolf PESCHKE, Die stnttigen Grenzen zwischen den Wurben und den Brandenburgern um 1584. *FL* 14, 1934, s. 48-49.
  23. Wernherovu vedutu otiskl např. Adam WIECEK, Česká města v kresbách B. B. Wernera. *ČSM-B VI*, 1957, s. 1-13, obr. 2.
  24. Adam WIECEK (cit. v pozn. 23).
  25. Jedině retrospektivní nepublikované vyjádření faráře Josefa Hirta z let 1802 - 1804 (cit. v pozn. 12), fol. 2 (citace v pozn. 13) přisoudilo vznik kostela pánům z Vrba před rokem 1618.
  26. Literatura vesměs přehlížela záznam v urbáři bruntálského panství z roku 1604, který uvedl, že v Andělské Hoře tehdy stál farní kostel, vystavěný městskou obcí (ZA Opava, fond: Velkostatek Bruntál, *VR-BARIVM oder Grundbuch der Herrschaft Freudenthal Revidirt vnd Corrigirt Anno 1604*, sign. Sb. urbářů 5, fol. 37), srv. též údaje urbářů z let 1612 a 1629 (Karl SCHNEIDER, Zwei alte Urbarien der Herrschaft Freudenthal. *FL* 4, 1924, s. 136).
  27. Miroslava NOVÁKOVÁ, Shodné renesanční stavby v podhůří Jeseňníků. *ČSM-B XXIV*, 1975, s. 60-63. Autorka do skupiny přiřadila i dřevěné kostely v Maršíkově (1609) a v Žárově (1610).
  28. Bylo však později několikrát opatřeno novými omítkami. Původní renesanční ani barokní omítky prozatím nebyly zjištěny.
  29. Sloužila jako tzv. svatý hrob. Byla ve zdivu vyhloubena patrně sekundárně, ale před 25. lednem 1785, kdy na její úpravu přispěla městská rada v Andělské Hoře (SOA Bruntál, fond: RKFÚ Andělská Hora, *Gedenk-Buch. Liber memorabilium 1766 - 1854*, sign. VI/i, inv. č.80, č.kart. 1, fol. 29).
  30. Gregor WOLNY (cit. v pozn. 14), str. 274.
  31. Na moravsko-slezském pomezí odstartovala šíření takovýchto věží osmiboká nástavba velké věže městského kostela Panny Mane v Opavě ze 3. čtvrtiny 14. věku a patrně poněkud mladší dostavba jižní věže městského kostela v Uničově, asi z konce 14. nebo z 15. století (Hana MYSLIVEČKOVA, Kostel Nanebevzetí P. Marie. Umčov, in: *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400 - 1550*. III *Olomoucko*. Olomouc 1999, s. 245-246, č. 158). Podstatně pro aktualizaci této formy chrámových věží v oblasti však byly: dostavba jižní velké věže městského kostela v Krnově roku 1554 (přehledně Bohumil SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska 2. J/N*. Praha 1999, s. 207-209), dostavba jižní věže městského chrámu v Hlubčicích krátce po roce 1576 (Max HASÁK, Die katholische Stadtpfarrkirche zu Leobschütz. *Oberschlesien* 6, 1906-1907, s. 470-474) a patrně těsně poté oktogonální nástavba jižní věže městského kostela v Bruntále, hotová před rokem 1579 (Dalibor PRIX, Stavební vývoj kostelů Nanebevzetí Panny Mane (dříve sv. Václava) v Bruntále a Zvěstování Panny Mane ve Starém Městě v Bruntálu ve středověku. *ČSZM-B XL*, 1991, s. 110-132. - Bohumil SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska 1. A/I*. Praha 1994, s. 270-271, ovšem zařadil oktogonální nástavbu až do 18. století, přehledně zachycení věže kostela na tzv. mapě bruntálského panství z doby kolem roku 1579 - srv. Adolf PESCHKE [cit. v pozn. 21], s. 40-42). Následně se hranolové věže s oktogonálním završením objevují v řady venkovských kostelů na Krnovsku, Opavsku a Prudnicku, např. v Bližčicích u Krnova (2. polovina 16. století), v Bohdanovách u Hlubčic (asi 4. čtvrtina 16. století), v Branticích u Krnova (z roku 1593; Bohumil SAMEK [cit. v pozn. 31], s. 125), v Dytmarově u Prudníku (konec 16. - počátek 17. století), v Hynčicích u Krnova (před 1597? Bohumil SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska 2. J/N*. Praha 1999, s. 472-473), v Kravačích u Opavy (1595; Ibidem, s. 200), v Malých Stiborčicích u Hlubčic (počátek 17. století), ve Městě Albrechticích (asi před 1610?; Ibidem, s. 470-471), v Raclavicích u Osoblahy (přelom 16. - 17. století), v Zubřicích u Hlubčic (konec 16. - počátek 17. století) ad. Značná frekvence takovýchto renesančních věží je na moravsko-slezském pomezí velmi nápadná zejména ve srovnání se sousedící severní a severovýchodní Moravou.
  32. V 80. letech 16. století se na zámku ve Velkých Losinách objevuje dokonce pouze polygonální věž. Na souvislost mezi věžemi zámku v Losinách a radnice v Hlubčicích upozornila už Miroslava NOVÁKOVÁ (cit. v pozn. 27), s. 60, pozn. 5, přehlédla ovšem, že v Hlubčicích je osmiboká toliko horní část radniční věže. Pro genezi takovýchto radničních věží byla klíčová gotická věž radnice ve slezském Javore. Srv. též Drahomír POLÁCH, Několik poznatků k stavební historii a původnímu vybavení kostela sv. Anny ve Starém Městě na Šumpersku. *Památkový ústav v Olomouci. Výroční zpráva 1995*, Olomouc 1996, s. 101.
  33. Ke kostelu např. Ernst KÓNIGER, *Kunst in Oberschlesien*. Breslau 1938, s. 24, 59. - Czesław THULLIE, *Zabytki architektoniczne Ziemi śląskiej na tle rozwoju architektury w Polsce*. Katowice 1965, s. 239. -

- Dalibor PRIX, Středověký kostel Panny Marie v Bohuchvalových (dnes sv. Matouše v Boguchwalowie, Polsko). Příspěvek k poznání moravských vlivů v architektuře moravsko-slezského pomezí ve 14. a na prahu 15. století. *ČSZMB XLIX*, 2000, s. 1-26.
34. Srv. nabídku a rozpočet ze 6. dubna 1932, které vypracovala opavská architektonická kancelář a stavební firma Karl Werner & Gustav Purde (SOA Bruntál, fond: ŘKFÚ Andělská Hora, písemnosti, sign. I/a, inv. č. 113).
  35. O erbovních galeriích Rádu německých rytířů podrobně pojednal Karel MULLER, Erbovní galerie Rádu německých rytířů ve Slezsku a na severní Moravě I. (17. století). *Sborník Bruntálského muzea*. 2001, s. 25-34.
  36. Už v roce 1672 byly v kostele zavěšeny tři zvony. Z nich nejméně jeden se rozlil při požáru v roce 1732 (ZA Opava, pobočka Olomouc, fond: Archiv konzistoře olomoucké (dále jen ACO), *Matricvla Parochiae et Ecclesiae Engelsbergensis ac Fihaliium Wirbenthalensis et Lichtenwerdensis. 1672* (dále jen DM - Bruntál 1672), inv. č. knihy 172, fol. 7: „...*Campanas Ecclesia habet tres...*“).
  37. Martinus NIESNER (cit. v pozn. 10), fol. 3v. Zvon nesl nápis „*MARIA REGINA ANGELORVM. ORA PRO ENGELSBURG. FVSSA ANNO 1737*“. Větší zvon v sanktusní věžičce vážil 30 kg a byl zasvěcen Panně Marii, sv. Anně, Jáchymovi a Josefovi. Menší zvon o váze 22 kg nesl na plášti reliéfní figury sv. Floriana, Donáta a Františka Xaverského. Je tedy zřejmé, že žádný ze zvonů nebyl renesanční, jakkoliv u obou menších zvonů není zcela jasné, zda byly odlité až po požáru v roce 1732.
  38. Gregor WOLNY (cit. v pozn. 14), s. 274.
  39. Bohumír INDRA (cit. v pozn. 20), s. 54.
  40. Srv. např. krov kostela sv. Jana Křtitele v Písečné u Jeseníku z roku 1752 nebo krov kostela v Zátoře u Krnova z doby kolem roku 1755. Před jednoznačným zařazením krovu až do 18. století však varuje výskyt všech základních skladebných prvků v renesančních krovech nad lodí a presbytářem kostela sv. Petra a Pavla v Bernarticích u Javorníka. Tamější krovky pocházejí patrně už z 2. poloviny 16. nebo ze samého prahu 17. století.
  41. Martinus NIESNER (cit. v pozn. 10), fol. 3v: „...*§ XII De Státu Ecclesiarum. Ecclesia Engelsbergensis est ex boms materialibus aedificata post incendium Anno 1732 ex ortum per totum fornice provisiva, scandi tectum a...*“
  42. Rozdílná forma výsečí a výška vrcholme kleneb v kněžišti a v hlavní lodi prozrazuje, že obnova kostela po roce 1732 proběhla ve dvou oddělených etapách. Nejdříve byl zaklenut presbytář, v němž portálie na hlavním oltáři vysvětil vratislavský světlík biskup Daniel Eliáš ze Sommersfeldu 11. dubna 1733 (Josephus HIRT 1788 [cit. v pozn. 12], fol. 2v). Teprve po roce 1735 byla zaklenuta hlavní loď. Práce na obnově kostela se protáhly do 40. let 18. věku. Boční oltáře sv. Sebastiana v jižní a Panny Marie Bolestné v severní lodi byly vysvěceny 23. září 1751 (Josephus HIRT 1802 - 1804 [cit. v pozn. 12], fol. 2v). Boční oltáře nahradily dva starší vedlejší oltáře zminěné už v roce 1672, kdy severní byl zasvěcen sv. Kříži a jižní, zrodně s pozdější situací, sv. Sebastianovi (DM - Bruntál 1672, fol. 7: „...*Praeter hoc Summum, habet duo Altaria minora: Alterum ad dexteram Altaris Summi, et est Consecratum in honorem Sanctae Crucis: Alterum ad Sinistram, Consecratum in honorem Sancti Sebastiani Martyris...*“).
  43. Roli nových vazných trámů vlastně převzala v plných vazbách vždy dvojice trámů obemykající na způsob kleštin starý krov. Trámy byly spjaty masivními barokními kovanými šrouby s čtvercovými hlavami.
  44. Na okraj podotýkáme, že krov nenese vůbec žádné stopy požáru z 6. dubna 1732, ostatně stejně jako veškeré zdivo a omítky v podkroví. Katastrofální požár kostela a města, během něhož shořelo 82 domů ve městě a fara u kostela, po kterém měly ze starého chrámu zůstat jen obvodové zdi (Martinus NIESNER [cit. v pozn. 10], fol. 3v), u kterém unisono referují všechny jinak spolehlivé barokní prameny (srv. Martinus NIESNER [cit. v pozn. 10], fol. 4v: „...*Post incendium 1732 ex ortum in quo Ecclesia et Parochia in cineres abierunt...*“: fol. 3v. - Josephus HIRT 1802 - 1804 [cit. v pozn. 12], fol. 2: „...*Die-se... Pfarrkirche ist im Jahre 1733 nach den im Jahre 1732 am 6 April entstandenen Feuer, wo zugleich die ehehin bestandene Kirche das Pfarrhaus und 82 Hdusern dis Ortes abgebrannt sind...*“) a který považuje za naprosto nesporný veškerá literatura od dob Reginalda Kneifela (cit. v pozn. 8, s. 133), zjevně nezasáhl střechu kostela. Ostatně ani trojice erbovních kamenných desek z roku 1637 na presbytáři kostela nenese žádné známky ožehnutí, nýbrž jen zbytky starých polychromu. Co se vskutku inkriminovaného 6. dubna 1732 v Andělské Hoře odehrálo a jak požár ve skutečnosti proběhl, zůstává záhadou.
  45. Adolf PESCHKE (cit. v pozn. 21), s. 40-42 a Adolf PESCHKE (cit. v pozn. 22), s. 48-49.
  46. Tento zdánlivý rozpor by mohl objasnit průzkum zdiva po případném sejmutí vnějších omítek.
  47. Pro Andělskou Horu považujeme za důležité jejich uplatnění v trojlodí hlavního kostela na panství pánů z Vrba, u městského kostela v Bruntále při celkové přestavbě objektu patrně již před rokem 1575 (Dalibor PRIX [cit. v pozn. 31], s. 114-116. Bohumil SAMEK 1994 [cit. v pozn. 31], s. 270).
  48. Gregor WOLNY (cit. v pozn. 14), s. 168.
  49. Jmenujme např. kostely v Bohuchvalovech (1602), v Branné (1612 - 1614), v Gutách (1563), v Klimkovicích (patrně po 1547; Bohumil SAMEK 1999 [cit. v pozn. 31], s. 140); v Rýmařově (asi 4. čtvrtina 16. století), ve Velkých Losinách (1603) ad. V Sobotíně byla renesanční kruchta, pravděpodobně analogická velkolosinské, později snesena a nahrazena barokní, obnovenou v polovině 19. století.
  50. Srv. namátkou dispozice vývojově důležitých kostelů např. v Královicích, ve Smečně, sv. Salvátora v Praze na Starém Městě, bratrského sboru v Mladé Boleslavi nebo později kostela Panny Marie Vítězné na Malé Straně v Praze.
  51. Velmi podrobně o složitém stavební vývoji probíhající pod vedením několika stavitelů Heide MANNLOVÁ-RAKOVÁ, *Kulturní památka Most - Děkaný kostel a jeho stavitel*. Praha 1988 - 1989.
  52. Přehledně např. Eva SAMANKOVA, *Architektura české renesance*. Praha 1961, s. 23.
  53. Přehledně Bohumil SAMEK 1994 (cit. v pozn. 31), s. 163-169; přesněji Petr KROUPA, Farní kostel sv. Jakuba Většího v Brně, in: *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400 - 1550*, II. Brno. Brno 1999, s. 90-96, č. 007.
  54. Souhrnně např. Bohumil SAMEK 1994 (cit. v pozn. 31), s. 408-411. Přes značné podobnosti půdorysu a elevace zřejmě nelze hledat bližší souvislosti mezi městským kostelem v Andělské Hoře a jen o málo mladším pohřebním kostelem jihomoravských Valdštejnů původně sv. Matouše (dnes bl. Juliány Collaltové) v Brtnici z let 1588- 1589, upravený po 1629 (Jarmila KRČALOVA, *Renesanční stavby Baldassara Magghio v Cechách a na Moravě*. Praha 1986, s. 75-76. - Bohumil SAMEK 1994 [cit. v pozn. 31], s. 260-262). S dispozicí brtnického kostela souvisel také podobně řešený kostel Nejsv. Trojice v Běhařovicích na Znojensku dokončený roku 1596 (Bohumil SAMEK 1994 [cit. v pozn. 31], s. 37).
  55. K renesanční podobě kostela Dalibor PRIX - Michal ZEŽULA, Archeologický výzkum kostela Nanebevzetí Panny Marie v Branticích, okr. Bruntál. *Archaeologia historica* 25, 2000, s. 279-305. Na východní Moravě má podobnou kompozici kostel Povýšení

- sv. Kříže v Hustopečích nad Bečvou z doby krátce před rokem 1611 (Bohumil SAMEK 1994 [cit. v pozn. 31], s. 578).
56. Drahomír POLÁCH (cit. v pozn. 32), s. 100, připsal kostely ve Velkých Losinách, Sobotíně i Branné spolu s kostelem v Bratrušove (do 1603) a kostelem sv. Anny a radnicí ve Starém Městě pod Sněžníkem jedinému architektu - Antoniu Thomovi.
57. Drahomír POLÁCH (cit. v pozn. 32), s. 100.
58. Miroslava NOVÁKOVÁ (cit. v pozn. 27), s. 60-63.
59. Miroslava NOVÁKOVÁ (cit. v pozn. 27), s. 60-63. Velké Losiny, Sobotín a Branná mají ve svém sálovém prostoru ojedinělý typ renesanční klenby, kdy celý prostor vyplňují ploché, po okrajích profilované geometrické štukové obrazce.
60. K této tendenci obecně např. Jarmila KRČÁLOVÁ, *Renesanční architektura v Čechách a na Moravě*, in: *Dějiny českého výtvarného umění* 11/1. *Od počátku renesance do závěru baroka*. Praha 1989, s. 54-56, která ovšem skupinu renesančních staveb z moravsko-slezského pomezí nedocenila a základní trend dokumentovala řadou českých staveb prostorově ovšem mnohem méně vytříbených.
61. Prozatím zůstává otázkou, zda se na tomto motivu nějak podílela kaple sv. Marie Magdalény ve Štítíně, jejíž věž roku 1579 dokončil stavitel Hanuš Seiler ze slezského Břehu.
62. Dnešní věž kostela je barokní. Stav na půdě kostela dokládá absenci západnímu průčelí představené starší věže.
63. Dnes se zmíněné empory navzájem liší. Ve Velkých Losinách jsou empory podél tří stran, v Branné obíhají i za hlavním oltářem. Ve Velkých Losinách však došlo ke snesení východní části empory na konci 18. století (Drahomír POLÁCH, *Farní kostel v Branné na Sumpersku. Historie, popis autorské určení jeho vnitřního vybavení. Památkový ústav v Olomouci 1993. Výroční zpráva*. Olomouc 1994, s. 124). V Sobotíně je dnes dvoupatrová mladší kruchta pouze při západní stěně. Pro jasnější představu o emporech v Andělské Hoře a v Branticích nám scházejí podklady.
64. Miroslava NOVÁKOVÁ (cit. v pozn. 27), s. 60-61,63.
65. Datování arkád a všech kleneb střední partie zámku v Branné před rok 1581, které zastávala např. Jarmila KRČÁLOVÁ (cit. v pozn. 60), s. 40, je v rozporu s řadou skutečností, např. typem sgrafit, štukovým dekorem kleneb atd. (srv. Leoš MLČÁK - Karel ŽUREK, *Stavebně historický průzkum zámku v Branné*. Nepublikovaný stropis Olomouc 1990, fol. 11-14).
66. Drahomír POLÁCH (cit. v pozn. 63), s. 124-125.